

РЕЦЕНЗІЇ

© Фадей Яценюк* (Чернівці)

«РУХАЄТЬСЯ СВІТЛОМ» (лат. A lumine motus) – ПРИЛАД ДЛЯ ВИЗНАЧЕННЯ СТОРІН ГОРИЗОНТУ Й ЧАСУ

РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ: Микола Ільків. Портативний сонячний годинник із Хотинської фортеці: атрибуція, особливості використання, просторово-часовий контекст. Чернівці: Технодрук, 2019. 208 с.

Вийшла з друку книга Миколи Ільківа – археолога, кандидата історичних наук, викладача Чернівецького національного університету, директора Чернівецької філії «Охоронної археологічної служби України» Інституту археології НАН України, присвячена цікавому артефакту кінця XVI – середини XVII ст. – частині кишенькового сонячного годинника зі слонової кістки. Овальна пластинка, яка була частиною портативного приладу для визначення сторін горизонту й часу, була знайдена студентами факультету історії, політології та міжнародних відносин ЧНУ ім. Ю. Федьковича під час розкопок у Хотинській фортеці в 2013 році. Керівником експедиції археологічних досліджень студентів був М. Ільків, який після ретельного дослідження цікавої знахідки опублікував свою наукову працю.

Про орієнтування в просторі і часі, яке було невід’ємною складовою людського буття, свідчать навігаційні прилади, знайдені та проаналізовані археологами в різних частинах світу, зокрема і в Україні. Автор дослідження стверджує, що знахідка в Хотинській фортеці зайняла своє належне місце серед подібних артефактів. Загальний стан частини портативного годинника добрий, що дало можливість досліднику зробити детальний аналіз знахідки. Вміщені в роботі фото та прорисовки сонячного годинника, відтиски цифрових знаків годин на слонової пластині дають можливість читачам уявити розмір та зображення артефакту.

Хотинський диптих (від грец. – подвійний, складений удвоє) складався з двох пластин овальної форми, з’єднаних шарніром між собою. Загальний розмір знахідки становить 40,8×33,3 мм; товщина – 3,3 мм; вага – 6,9 г.

У розділі «Атрибуція виробу» дослідник зазначає, що портативні сонячні годинники із бронзи чи слонової кістки були відомі ще у Стародавньому Римі. В аристократичних колах Європи вони стали популярними у XVI – XVII ст. Ними користувались під час торгових та воєнних кампаній, мандрівок, у науково-дослідницькій практиці тощо. Ці прилади були важливою запорукою європейської експансії та економічного піднесення, показником своєрідної глобалізації в ранньомодерний час. Портативні годинники-компаси були також ознакою хорошого тону та маркером певного статусу власника – чим складнішим був інструмент, тим престижнішим він вважався. Знахідка з Хотинської фортеці належить до простого різновиду таких приладів, вона фактично позбавлена будь-яких орнаментальних деталей та додаткових функцій.

Студентські археологічні експедиції, якими керує М. Ільків, на місці виявленої знахідки знаходили речі, які підтверджували ремісничу діяльність майстрів фортеці. Про це йдеться в розділі «Археологічний контекст знахідки», в якому описано розташування місця на території фортеці (двір коменданта), де був знайдений годинник, подано графічне зображення зразків виявлених тут пічних кахлів, фрагментів керамічного посуду, виробів з бронзи, заліза, свинцю, скла, монети.

* к.і.н., доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Знайдено тут і заготовки-відходи та речі, виготовлені з кістки, зокрема точені деталі складного мундштука до люльки, чашечка курильної трубки, гудзик тощо, які свідчать про можливе косторізне виробництво. Однак вважати кістяний сонячний годинник продукцією місцевого виробництва, зазначає дослідник, немає жодних підстав. Такі портативні годинники-диптихи виготовлялись у Відні, Дрездені, Мюнхені, Парижі, Нюрнберзі. Аналіз матеріалу та форма виготовлення таких годинників, штампування цифр та розмітки циферблата, різновид орнаментування, авторські підписи на них майстрів та інколи дати виготовлення дали можливість М. Ільківу стверджувати, що хотинський артефакт датується в межах XVI – середини XVII ст. і може бути пов'язаний із діяльністю нюрнберзьких майстрів із родини Міллерів.

У розділі «Гномоніка та принцип роботи приладу» описано, як саме визначались у подібного виду годинниках-компасах час і сторони світу відповідно до зміни азимуту та висоти сонця над горизонтом і спостереженням за напрямом та довжиною тіні, яка падала на спеціально підготовлену поверхню від стержня-гномона (з грец. – вказівник). Поступове спостереження переросло в наукову дисципліну – гномоніку (вчення давньогрецького походження, що встановлює правила розрахунку знаходження тіні на поверхнях), яка вивчала закономірності руху Сонця та інших небесних світил за падаючою тінню.

Микола Ільків аналізує писемні джерела, іконографічний та археологічний матеріал і розкриває особливості різноманітних годинників, які розрізняються залежно від розташування гномона та площини-циферблата, розмітка яких була заздалегідь розрахована для певної географічної широти. Розрахунки, проведені дослідником, дали можливість стверджувати, що годинник із Хотинського замку був розрахований приблизно для 51° північної широти, а широта розташування Хотина та замку – $48^{\circ}30'$. Попри певну похибку, хотинський екземпляр задовільно визначав час і в широтах Середнього Подністров'я.

Сонячні годинники з часом стали сполучною ланкою між теоретичною наукою, виробництвом і практичним застосуванням, були результатом співпраці математиків-астрономів, майстрів та споживачів продукції. В розділі «Історичні обставини формування комплексу та використання годинника» автор книги вказує на те, що в XVI – XVII ст. в Європі й світі збільшується виробництво та вдосконалення годинників, що було пов'язано переважно із зростанням значення й обсягів торгово-комерційних процесів у житті суспільства і, відповідно, посиленням відчуття браку часу – годинник ставав необхідною річчю в побуті й трудовій діяльності. Ними користувались також для регламентації часу молитов, богослужінь, для складання гороскопів, в астрологічній практиці.

Саме цим і можна пояснити появу у Хотині такого артефакту – портативного сонячного годинника. Хотин у зазначений період відзначався жвавим економічним життям: функціонуванням постійного і доволі значного ринку, наявністю митниці, значним відсотком місцевих купців і ремісників. Через Хотин проходив важливий торговий шлях зі Львова через Чернівці та землі Молдавського князівства до північно-причорноморського регіону. В розділі вміщена карта місцезнаходження хронометричних приладів у Карпато-Дністровському регіоні, яка свідчить про помітну їх концентрацію у Львові, Хотині, Чернівцях, Сучаві, Яссах, Бендерах, Білгород-Дністровському. Дослідник-археолог звертає увагу на те, що помітна кількість портативних сонячних годинників зосереджувалась у цих укріплених центрах, насамперед у палацах, замках та фортецях, оскільки у них відчувалась особлива потреба для чіткої регламентації ведення гарнізонної вартової служби.

М. Ільків висловлює припущення, що саме для організації гарнізонної служби, особливо в умовах постійної загрози нападу турецько-татарських військ, і використовувався знайдений портативний сонячний годинник. У 1673-1674 рр. в Хотинській фортеці перебувало польсько-литовське військо – очевидно, комусь із його складу й належав годинник-диптих.

Окрім того, в розділі «Нюрнберзький квадрант» дослідник схиляється до того, що знахідка в Хотинському замку може бути підтвердженням думки істориків та археологів про використання портативних сонячних годинників запорозькими козаками та кримськими татарами для орієнтування у відкритому морі й у степу. Про такий прилад повідомляв інженер і військовий картограф французького походження в «Описі України» ще в середині XVII ст., де він пише, що козаки і татари користувались квадрантами (компасами-годинниками). Такі прилади називали «нюрнберзьким квадрантом», здійснюючи таким чином їх географічну прив'язку до місця виготовлення та за характерним типом розмітки циферблата годинників-диптихів, який був пов'язаний своїм

походженням із нюрнберзькими майстрами. Хотинська знахідка – додаткове цьому підтвердження. В цьому ж розділі автор книги пише про важливе значення портативних сонячних годинників для орієнтування на місцевості, для розвитку картографії ранньомодерного часу. На деяких мапах того часу для позначення сторін світу наносилось зображення сонячних годинників замість рози вітрів.

Книга Миколи Ільківа написана на основі писемних джерел, матеріалів археологічних досліджень, літератури українських та зарубіжних авторів (всього 347 позицій). Велика кількість світлин, графічних малюнків, гравюр, таблиць, карт кінця XV – XVII ст. дають можливість візуально сприймати викладений у ній матеріал. Цікавими є і «Додатки» до книги, в яких є каталог-вибірка понад двох сотень археологічних знахідок портативних сонячних годинників європейського виробництва (додаток 1), аналіз циліндричного кишенькового годинника із Чернівців (додаток 2), турецькі знахідки з району Дністрівки-Комарова (додаток 3), деталі годинникових механізмів з Хотинської фортеці (додаток 4), фрагмент астролябії із Сучави (додаток 5). Завершується дослідження географічним та іменним покажчиками.

Видання розраховане на істориків, археологів, краєзнавців, музейних працівників, студентів, а також усіх, хто цікавиться минулим Хотинщини та розвитком науки і техніки.